

ВЕЛЧО ВЕЛЧЕВ (София)

ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА И ПРЕДРЕНЕСАНСОВОТО ДВИЖЕНИЕ НА БАЛКАНИТЕ

Евтимий Търновски като писател, реформатор на езика и писмото и църковен деец е една от най-значителните личности през периода на развития феодализъм на Балканите, когато в неговите недра се появяват първите кълнове на нови обществени отношения и идеи. Търновската книжовна школа, започнала да очертава някои страни от своя облик още с образуването на Втората българска държава, намира в негово лице своя най-ярък изразител.

За да разберем и да оценим цялостно историческите заслуги на Евтимий като глава на Търновската книжовна школа, трябва да имаме пред очи преди всичко дълбоката му свързаност с известното мистично течение, наречено исихазъм. Зародено във Византия, то намира почва за развитие не само на Балканския полуостров, но и в Русия, като навсякъде се проявява в различна степен на изразеност в областта на философията, живописата и литературата.

Но както Евтимий, така и исихазмът, който го издига на своята вълна, биха се разкрили в истинското си значение, когато ги поставим и оценяваме в контекста на едно по-широко движение в културното развитие на човечеството. Това е Ренесансът, или Възраждането, онази преломна епоха, която Енгелс определя като „най-великата революция, преживяна дотогава на земята“, епоха, „която се е нуждаела от титани и е раждала титани, титани по ученост, дух и характер“.¹

Давайки постановка на сложната проблема за мястото на Търновската книжовна школа като предренесансово явление, правим обща характеристика на Западноевропейския ренесанс, спираме се на общественото състояние и на балканските страни през XIV и XV в., на идеологическите движения през тази епоха и на възникването и съдбата на предренесансовото движение тук.

¹ К. Маркс, Ф. Енгелс. Сочинения. Т. 20. М., 1961. с. 508.

СЪЩНОСТ НА ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИЯ РЕНЕСАНС

Не е нужно да се говори за различните форми, през които протича в историята на различните европейски народи ренесансовото, или възрожденското движение, започнало през XIV—XV в. в Италия, развило се през XVI в. в други романски страни, намерило израз в Германия и други страни във формата на Реформацията. Интересува ни основната му черта — неговият хуманизъм, антропоцентризъм като начало на противопоставяне на теоцентризма на средновековния религиозен мироглед. Тук се отнася интересът към човека, неговото самосъзнание, увереността му в собствената му ценност, в онтологическата и моралната му самостоятелност и независимост по отношение на стояща извън него свръхземна сила. Във връзка с това стои и секуляризацията на човешката мисъл от веригите на средновековния догматизъм и схоластиката, правото на познание чрез собствения човешки разум и творчество.

В зависимост от хуманизма като основна черта на Ренесанса стоят както новият светски дух и пренасяне на интересите от „небето“ към „земята“, така и вниманието към човешкия колектив не само като обединение по верска принадлежност, но и като общност по белега на етническа и народностна отличителност. Към това трябва да се прибави и вниманието към обществото, неговото устройство, мястото на човека в него и пр., с което се свързва възникването през Ренесанса на различни социални утопии.

От хуманизма се определя и новото отношение към природата, интересът към естествените науки, основаното на опита и разума познание на света и човека. Към вторичните черти на Ренесанса се отнася и насочването на погледа към миналото — към античната, класическа гръко-римска древност у едни народи или пък към по-късното минало у други по-млади народи. Съществено значение има обстоятелството, че отправянето към миналото не цели да се възвърне един угаснал живот, още по-малко да се възстановят робовладелски, първобитнообщинни или феодални отношения и т. н. или пък да се търси опора за мисленето в един митологически мироглед, в каквито и форми да е той. Напротив, то се извършва в името на новото, което преломната ренесансова епоха се стреми да утвърди във всички области на живота.

Като говори, че хората сами създават своята история, Маркс изтъква, че в преломни епохи те не са освободени от необходимостта да призовават „на помощ духовете на миналото, да заимствуват от тях имена, бойни лозунги, костюми и в осветен от древността външен вид, на чужд език да разиграват нов акт от всемирната история“. Продължавайки своята мисъл, той дава пример как Лутер се е „преобличал като апостол Павел, революцията от 1789—1814 г. се е драпирала поред в костюма на римската република и в костюма на римската империя“². Такива явления се наблюдават и през епохата на Ренесанса, когато хуманистът Петрарка се е обличал в одеждите ту на средновековния ми-

² К. Маркс, Ф. Енгелс. Цит. съч. Т. 8, с. 323.

слител Августин, ту на езическите поети Вергилий и Лукиан, а Еразъм Ротердамски — ту на Лукиан, ту на Августин.³

Такава противоречива ситуация се създава и при утвърждаване на националния език, поучителен пример за което дава Франция. Знаменитият хуманист Бюде, поклонник на новото просвещение (*bonae litterae*), уверен, че Франция може да създаде свои Цицероновци и Хорациевци, е принуден да признае, че те трябва да пишат на латински, защото френският език не е в състояние да предаде всички отсенки на мисълта и чувството. Дори когато през 1530 г. се създава т. нар. Институт на кралските лектори (бъдещият *Collège de France*), станал крепост на френския хуманизъм и привлякъл питомци от целия европейски свят, пак основни предмети са гръцки, латински и староеврейски език, считани ключ към всяко знание и просвещение. Макар успоредно с новолатинската литература да се развива и литературата на френски език, представена от Клеман Маро, Маргарита Наварска и особено от Франсоа Рабле, двуезичието още съществува, докато настъпи рязък прелом, изразен в манифеста на т. нар. Плеяда, от чието име Жоашен дьо Беле излиза със знаменития памфлет „За защитата и прославата на френския език“ (*Défense et illustration de la langue française*). Но това става в средата на XVI в. (1549), без да доведе изведнъж до господството на националния език в литературата.⁴

Но характеристиката на Ренесанса като хуманистически в основата си мироглед не може в никакъв случай и под никаква форма да се откъсне от историческите условия, при които възниква, от развитието на производителните сили, от социално-икономическата му база, без да се извежда пряко и непосредствено от нея. Основното в случая е, че това могъщо и изключително плодотворно движение на човешката мисъл се ражда през епохата на средновековието — при господството на феодалните отношения, но в началните степени на тяхното разложение. Характеризирайки средновековието, Маркс изтъква в неговата икономическа структура господството на селото, говорейки за ролята на града през следващата историческа епоха: „В средните векове селото като такова е отправна точка на историята, по-нататъшното развитие на която протича в противоположността на града на селото.“⁵ Възникнал в началото на градския етап от развитието на феодализма, когато в неговите недра се появяват наченките на капиталистически обществени отношения, Ренесансът в Западна Европа се оформя през XVI в., при все че и тогава тези отношения далеч не са господстващи. В това отношение определено се казва: „Макар първите наченки на капиталистическото производство спорадически да се срещат в отделни градове по Средиземноморието още в XIV и XV столетие, при все това началото на капиталистическата ера се отнася само към XVI столетие.“⁶

Когато се изследва проблемата за характера на Търновската книжовна школа, за историческото значение на Евтимий като неин родона-

³ Ф. А. Коган-Бернштейн. Борьба за национальный язык во французском гуманизме. — В: Из истории социально-политических идей. Сборник статей к семидесятилетию акад. В. П. Волгина. М., АН СССР, 1955. с. 154.

⁴ Ф. А. Коган-Бернштейн. Цит. ст., с. 157 и сл.

⁵ К. Маркс. Формы, предшествующие капиталистическому производству. — Вестник древней истории, 1940, кн. 1, с. 15.

⁶ К. Маркс, Ф. Энгельс. Цит. съч. Т. 23, с. 728.

чалник, за мястото ѝ в историята на Ренесанса и т. н., не трябва да се пренебрегват, нито пък да се подценяват зачатъчните, предходни на неговите идеи явления както в България, така и в други балкански страни.⁷ Все пак необходимо е в центъра на вниманието да се поставят трудовете на Евтимий Търновски като агиограф, реформатор на езика и писмото, автор на послания по догматични и други въпроси и пр., чрез които той издига на по-висок етап набелязващи се преди него прояви, дава отпечатъка на своята изключителна по култура и одареност личност, създава школа, оставила плодотворни традиции, които се усвояват творчески не само в Сърбия и Румъния, но и в Русия. Във връзка с това особено внимание заслужава и изследването на учениците и последователите му в България и в други страни.⁸

ОБЩЕСТВЕНИТЕ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА БАЛКАНСКИЯ ПРЕДРЕНЕСАНС

Когато говорим за Ренесанс или по-точно за предренесанс на Балканите като хуманистично явление, в което се обръща поглед към човека, а в зависимост от това и към света и обществото, към народа с неговото минало, език, културни завоевания и пр., не трябва да го откъсваме от определена социална база и по такъв начин да го деисторизираме, както се наблюдава в някои случаи.⁹ Това ни задължава да се спрем на икономическите условия на Балканите, да характеризираме особеностите на феодализма тук, проявите на противоречия в неговата система.

Като имаме пред вид изследванията върху средновековния град във Византия, у нас, в Сърбия и в Русия, не можем да не признаем, че по същество тук са налице явления, които се наблюдават на Запад през най-ранната фаза на Ренесанса, която преди всичко ни интересува. Основното в случая е, че феодализмът е навлязъл в своя градски етап на развитие. В създадените градски центрове във Византия, България, Сърбия, Румъния и Русия занаятчийството е отделено от земеделието, настъпила е специализация в самото занаятчийско производство, наблюдава се отделяне на производителния труд от разменния. За занаятчийство — зависими и свободни, — както и за търговци определено свидетелствува например похвалното слово на митрополит Киприан, който през 1379 г. посетил Търново. Интересът към високия гост бил толкова голям, че прекъснал стопанският живот в града: „оставили слугите (раби) службата на своите господари (владико угаждени), оставили занаятчийите (художници) своите

⁷ В. Мошин. О периодизации русско-южнославянских литературных связей X—XV вв. — Труды Отдела древнерусской литературы, т. XIX, М.—Л., 1963, с. 70 и сл., 85 и сл.; М. И. Мулич. Сербские агиографы XIII—XIV вв. и особенности их стиля. — Труды Отдела древнерусской литературы, т. XXIII, М.—Л., 1969, с. 126—142.

⁸ Вж. Д. С. Лихачев. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. — В: IV Международный съезд славистов. Доклады. М., 1958; В. Велчев. Творчество на Григорий Цамблак в светлината на южнославянския предренесанс. — Език и литература, 1961, кн. 2; Д. С. Лихачев. Культура Руси времени Андрея Рублева и Епифания Премудрого. М.—Л., 1962; П. Русев, А. Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. С., 1966; К. Мечев. Григорий Цамблак. Плевен, 1969; Г. Данчев. Владислав Граматик — книжовник и писател. С., БАН, 1969; П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвалното слово на Евтимий от Григорий Цамблак. С., БАН, 1972.

⁹ К. Кръстев. Наченки на Ренесанса в средновековна България. С., 1971.

работи“, а търговците „оставили отворени своите магазини и захвърлили стоките си на тържищата“.¹⁰

Когато се характеризира икономическата база на предренесансовото движение на Балканите, трябва особено да се обърне внимание на засилената вътрешна и външна търговия. Появяват се търговци-професионали, засилват се стоково-паричните отношения. Балканските страни се включват в средиземноморската търговия чрез градовете-републики Дубровник, Венеция, Генуа и др. Към това е необходимо да се добави фактът за създаването на професионални обединения на занаятчии и търговци. Имаме частични случаи на организиране градското население в общини (например в Месемврия и Емона).¹¹ Не е изключена наличността и на безимотно население, което в прилагане на своя труд да влиза в наемни отношения с работодатели.

Тази нарасналост и разширеност на градското съсловие не е достигнала до изравняване на новия социален слой с представителите на феодалната класа, тъй като по начало животът е протичал в рамките на феодално господство. Както селските и градските земеделски производители-продавачи, така и специализираните занаятчии, а също така и търговците са били обременени с различни митнически налози, от които са били освободени както феодалите, вземали участие главно във външната търговия, така и чуждестранните търговци, които се ползвали с привилегии. Положението на новия производителен слой от населението е било утежнявано още повече в условията на феодалната раздробеност поради засилената зависимост и от местни владетели.

Всичко това изостря отношенията между господстващата феодална класа и образувания слой занаятчии и търговци. То не може да не породило повече или по-малко антагонистична по своята същност ситуация между задържащата развитието господстваща феодална класа и носителите на икономическия прогрес. Участието на последните в производството за вътрешния пазар, ролята им във външнотърговската обмяна, контактите им с чуждестранни вносители и износители и т. н. може да насочи тяхното внимание към собствените им лични качества на хора, да повиши самосъзнанието им, да породило мисъл за неоправданото им положение на зависимост от господстващата феодална класа, за вътрешна съпротива срещу нейното господство във всички сфери на живота, за неприемане на нейната идеология, освещаваща това господство, и т. н.

Върху тази най-обща основа, струва ни се, трябва да се търси причината за умственото движение на Балканите и в Русия през XIV и XV в., изразено в интерес към човека и неговата личност, към природата, към народа и неговата история, към обществото и неговото устройство и т. н. По своята природа движението е единно независимо от обстоятелството, че намира конкретен израз в наглед противоположни и изключващи се явления, каквито са ересите и рационализмът, от една страна, и исихастският мистицизъм, от друга. Разбира се, в сравнение с

¹⁰ Б. Ст. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. Кн. I. С., 1958. с. 184.

¹¹ С. Н. Лишев. Българският средновековен град. С., 1970. с. 168 и сл.; вж. и посочената у него литература за средновековния град в други страни. Срв. и Н. Тодоров. Балканският град. С., 1972. с. 15—42.

Ренесанса в Западна Европа, характеризира в неговата най-висока, класическа форма, тези явления имат своите несъмнени особености. Изникнал върху аналогична икономическа основа, макар и на по-ранна фаза на развитие, Ренесансът на Балканите се различава от западноевропейския не толкова по същество, колкото по степен — чрез по-слабата и специфична изразеност както на социално-икономическите, така и на идеологическите процеси. Поради това именно се говори не за Ренесанс, а за предренесанс, за предвъзраждане. В случая няма определящо значение фактът, че ранните зачатъци, началните степени не са достигнали по-пълно и завършено развитие, причината за което засягаме другаде.

УМСТВЕНОТО ДВИЖЕНИЕ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ

Умственото движение на Балканите се отличава с изключителна интензивност. Градско по произход, по същество то е опозиционно спрямо феодализма. Съпротивата против господстващия обществен строй, ако си послужим с думите на Енгелс, се изразява и в открито въстание, и в ереси, и в мистика.¹² Към този период се отнася антифеодалното въстание на зилотите в Солун (1342—1350). Известен интерес в това отношение представлява и гражданската война във Византия през 1341—1347 г. за и против присъединяването на източната църква към папата, макар че в случая борбата има по-предимство вътрешнокласов характер. Особено силно е еретическото движение. Срещу църква и държава проповядват богомилите в Търново, София, Пловдив и други градове, предизвиквайки по времето на Иван Александър съборите от 1350 и 1360 г. Заедно с тях в Търново действуват иконоборци и адамити. Антицърковната опозиция увеличават и привържениците на рационалистичното учение на Варлаам и Акиндин.

Еретическата критика срещу църквата и държавата сама по себе си има несъмнено прогресивен характер. Макар че в положителните си построения еретиците остават в рамките на религията, че на една догма противопоставят друга, все пак подкопават авторитета на догмата изобщо. Щом като наред с едно положение на църквата може да се постави друго, това изобщо помрачава ореола на религиозната „истина“, разклаща нейния авторитет, съдействайки за разкрепостяване на човешката мисъл от веригите на догматизма и схоластиката изобщо.

Но богомили и иконоборци отричат църковните традиции, празници, тайнства, кръст, икони, мощи и пр. При все че и тук остават в сферата на верските интереси, обстоятелството, че отхвърлят посредничеството на църквата в религиозния живот, говори за стремеж към по-пряко, по-индивидуално, по-човеческо приобщаване към обекта на религиозното преживяване. А в това може да се види реформационен момент. Богомилите отричат и държавната власт, не признават божествената ѝ природа, проповядват неподчинение на нейните органи. В същото време адамитите Кирил Босота и Теодосий, отхвърляйки облеклото като белег на социално отличие, по своеобразен начин изразяват своя протест срещу неравенството във феодалния строй. Не може ли зад всичко това да се

¹² К. Маркс, Ф. Енгелс. Сочинения. Т. 7. 2. изд. с. 361.

види повече или по-малко ясно изразена хуманистична по своя характер социална утопия — за еднакво място и право на човека в обществото?

Още по-определена ренесансова насоченост имат ученията на византийските мислители Йоан Итали и Варлаам и на българина Акиндий. Характерен за тях е рационалистичният подход към църковните догми, издигането на авторитета на античните мислители, опората върху техните учения. Итали отричал задгробния живот, безсмъртието на душата, стигал до антимонотеистичния възглед, че идеите и материята са „съвечни“. И Варлаам изразявал вярата си в силата на човешкия разум за достигане на истината, опирайки се на съчиненията на Питагор, Платон, Аристотел.¹³ Подкопаването на църковните догми, развенчаването на схоластичния метод от Итали, Варлаам и Акиндий и естественонаучните им интереси предизвикват срещу тях гонения от страна на църквата, предаване на анатема на ученията им на църковни събори в Константинопол и Търново.

Въпросът за ренесансовия характер на исихазма е по-сложен. Ако по отношение на ересите и рационализма той е безспорен, което се доказва и чрез враждебността на самата църква към тях, при исихасткото учение не е така. Явило се първоначално като опозиция срещу засилената обредност и формализация в православната църква, то скоро бива прието от самата нея и положенията му стават официално канонизирани. Нещо повече, заели постове в църковната йерархия, представителите на исихазма предприемат гонения срещу носителите на умствения прогрес — богомили, иконоборци, адамити, рационалисти и пр. При такова положение на нещата изниква законният въпрос: как ренесансовото мислене изразява едно течение, което само води борба срещу безспорно прогресивни атифеодални движения?

Най-общият отговор на този въпрос е, че развитието на обществения живот през XIV в., настъпилите противоречия в него, разслоението на социалните сили и предизвиканата идеологическа борба подхранват еднакво както опозиционните движения, така и приетия от църквата исихазъм. Разликата помежду им е в степента и формите на общия за тях ренесансов дух — за момента по-слабо и специфично, но определено изразен в някои аспекти и възможности на исихазма.

Преди всичко, ако вземем пред вид основното в исихазма като мистическо учение — отшелническият идеал, мъдчавието, молитвеното съзерцание и пр., чрез които се осъществявало богопознание и се достигал „мисленият рай“, — хуманистичният елемент в случая е ясен. Той се изразява в прякото, лично, без посредничеството на църквата, нейните обреди, тайнства и пр. приобщаване към божествената същност. Подобен своеобразен индивидуализъм и „психологизъм“, както сполучливо го нарича Д. С. Лихачов¹⁴, намира по-късно проява в Реформацията. От друга страна, чрез учението за пряко общение с божеството без посредничеството на църквата исихизмът не се ли сближава в определен смисъл с иконоборството и богомилството?

Според исихасткото учение божествената природа за човека е непостижима, неизразима, неопределима. Неговият теоретик Григорий Палама

¹³ Ив. Дуйчев. Рационалистични прозявци в славянското средновековие. — Истор. преглед, 1963, кн. 5, с. 93.

¹⁴ Д. С. Лихачев. Предвозрождение на Руси в конце XIV — первой половине XV века. — В: Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы. М., 1967, с. 133.

пише: „Божествената всесъщност не може нито да се изрази, нито да се мисли, нито да се съзерцава, тъй като тя е различна от всичко и е свръхнепознаваема, намира се по-високо и от небесните умове. За нея няма име нито в настоящия век, нито в бъдещия, нито дума, нито сетиво или мислено съприкосновение, безсилно е и въображението да я изрази.“¹⁵ Единственото, което при определени условия е достъпно за човека, е озарението, еманацията от тази същност, т. нар. божествена енергия, която оживотворявала целия свят и представляла от себе си опосредствяващо звено между божеството и човека. С това исихастското учение допуска взаимопроникване между духовното и материалното, съдържа идея за преминаване на бога в природата (макар и косвено — чрез енергията). А това е вече определена форма на пантеизъм, съдържа момент на преодоляване дуализма между бога и света, води към противоречие с основния християнски догмат — за монотеизма и креационизма. И напълно обяснимо е защо църквата винаги е била враждебна към пантеизма във всичките му прояви и е подхвърляла на преследвания неговите привърженици, като например Йоан Скот Ериугена (IX в.), чието пантеистично съчинение „За разделението на природата“ бива изгорено по заповед на папа Хонорий III през 1125 г.

Исихазмът представлява за нас интерес и откъм друга своя страна. Според това учение възможността за богопознание, за екстатично съзерцателно „постижение“ на божеството се дължала не само на еманацията, на излъчването на неговата същност чрез енергията. То е възможно и поради характера на самата телесна природа на човека като познаващо същество. Исихазмът не вижда в тялото зло начало, а божие създание. И това именно позволява на човешкото тяло „съучастие в духовния живот“, определя неговата „способност към просветление и единение с божеството в единно молитвено делание, обхващащо целия човек“¹⁶. А придаването на божественост на телесната човешка природа е проява на нейна реабилитация, която носи ренесансов характер.

Бихме могли да приведем и други, косвени доказателства за ренесансови елементи в исихазма. Напълно е установено и е известно, че философската основа на това учение възлиза към късната античност — елинистичния неоплатонизъм, представен в съчиненията на Псевдо-Дионисий Ареопагит, върху които така много се опира теоретикът на исихазма Григорий Палама. За нас в случая е важно, че този загадъчен автор, зад чието име в последните десетилетия се откри грузинският мислител от VI в. Петър Йвер,¹⁷ е оказал дълбоко влияние и върху западноевропейски мислители от епохата на Ренесанса — XV и XVI в.

¹⁵ К. Радченко. Религиозно и литературно движение в България в епоха перед турецкият завоевание. Киев, 1898. с. 109.

¹⁶ Василий (Кривошейн). Аскетическое и богословское учение св. Григория Паламы. — In: Seminarium Kodakovianum. VIII. Praha, 1936. p. 116. За исихазма вж. още J. Meyendorff. Introduction à l'étude de Grégoire Palamas. Paris, 1959, и посочената литература. Срв. още Г. М. Прохоров. Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV в. — Труды Отдела древнерусской литературы, т. XXIII, М.—Л., 1968, с. 86—109.

¹⁷ В. Велчев. Делото на славиянския просветител Константин-Кирил Философ в историята на културата. — В: Константин-Кирил Философ. Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му. С., БАН, 1971. с. 228 и сл.

Между тях можем да посочим тук Николай Кузански (1401—1464), Марсилио Фичино (1433—1499), Джовани Пико дела Мирандола (1463—1494), Джордано Бруно (1548—1600) и др. Въз основа на неоплатонизма на Ареопагит-Ивер те обосновават пантеистически възгледи, търсят път към разбиране на природата като повече или по-малко самостоятелна субстанция, утвърждават идеята за ценността и достойнството на човека сам по себе си.

Твърде показателно е, че един от тези мислители — основателят на Флорентинската платоновска академия Марсилио Фичино — превежда на латински език и популяризира не само неоплатониците Плотин, Ямблих, Прокъл, Порфирий, но и рационалиста Михаил Псел. Макар сам да не разработва неоплатонизма в духа на пантеизма, Фичино издига достойнството на човека поради неговата способност за сливане с бога, за „божествено безумие“, както говори той.

Изключително високо е ценял съчиненията на Ареопагит-Ивер и Джовани Пико дела Мирандола, който го нарича „божествен човек“, а в съчинението си „De Ente et Uno“ го поставя по-високо от Платон и Аристотел. Италианският хуманист открива известните свои 900 тезиси, които през 1486 г. се готвел да защити в Париж пред тогавашните мислители от цяла Европа, със знаменитата си реч „За достойнството на човека“ (*Oratione hominis dignitate*, Napoli, 1487), основана също на положения на платонизма и неоплатонизма за средищното положение на човека между земния материален и божествения свят (подобен възглед прочее защитава и Константин-Кирил Философ).¹⁸ Обладаващ свободна воля, човекът е в състояние както да падне до ниско животинско състояние, така и да се издигне до високо божествено положение, или, както се изразява авторът, да бъде „собствен скулптор и творец“. Възлизаща към неоплатонизма, по-често към ареопагитиките, които лежат в основата и на исихазма, това е съществена хуманистична идея, която намира по-нататъшно развитие във философията, етиката и естетиката на Ренесанса.

Показателно е, че Ареопагит-Ивер е познат и на хуманистите от Изтока. Забележителният грузински поет Шота Руставели в своята поема „Витяз в тигрова кожа“ говори за него, възхвалявайки в поетически багри философията му:

Мудрый Дивнос открывает дела скрытого исток:
Лишь добро являет миру, а не зло рождает бог,
Злу отводит он в мгновение, а добру пространный срок,
Ввысь подъяв его истоки, где нетленности печат.

(Превод Ш. Нуцубидзе, строфа 1494)

Важна теоретична опора както на исихазма, така и на западноевропейската и източната ренесансова мисъл, произведенията на Ареопагит-Ивер биват преведени през последните десетилетия на XIV в. и на славянски език, българска редакция, както личи от българизмите в серския препис. Преводът е извършил монахът Исая Серски по настояване на серския митрополит Теодосий. Заслужава да се отбележи, че Сяр по това време е свързан и с друга книжовна проява. През 1354 г. по поръка на

¹⁸ В. Велчев. Делото на славянския просветител... с. 227 и сл.

серския митрополит Яков бива преписано от монаха Калист едно четири-евангелие, като накрая на ръкописа е нарисуван и образът на самия Яков.¹⁹ За нас в случая тази проява е интересна като внимание към човека, чийто лик се изобразява върху „божествена“ книга, каквото не е свойствено за типично средновековното отношение към човешката личност, най-често считана греховна, нищожна и пр. Що се отнася до направения от Исая Серски превод на съчиненията на Ареопагит-Ивер, трябва да се изтъкне, че той бива преписан от митрополит Киприан, който пренася своя препис в Русия.²⁰ Тук съчиненията на бележития неоплатоник се разпространяват широко както между представителите на църквата, така и в средите на еретиците. В края на XV и началото на XVI в. той е бил използван от новгородските волнодумци в борбата им срещу феодалната идеология. По думите на А. И. Клибанов те са го разработвали в кръга на онези идеи, под знака на които са го възприемали и италианските хуманисти Марсилио Фичино и Джовани Пико дела Мирандола.²¹

Този интерес към неоплатонизма, така актуален през Ренесанса на Запад, е несъмнен показател за проренесансови тенденции в умствения живот на Балканите и в Русия. При това твърде красноречиво говори фактът, че на Балканите ареопагитиките се превеждат през последните десетилетия на XIV в., докато на латински език навлизат в западноевропейската ренесансова мисъл през XV и XVI в.

Ренесансови възможности, заложили в исихазма, се разкриват в развитието, което претърпяват неговите последователи на Балканите през XV в. Твърде показателно е например, че у писателя Константин Костенеcki, непряк ученик на Евтимий Търновски, исихасткият мистицизъм съжителствува и с преклонение пред античната философска мисъл. В своя превод на части от византийски съчинения от VI до XIV в., наречени „Отломки по космография и география“, Костенеcki включва и места от съчинението на известния византийски рационалист Михаил Псел (XI в.) „Кратки разрешения на природоизпитателни въпроси“. В един откъс от тях се дават доказателства, основани на наблюдения и рационални доводи, за сферичността на земята: „Най-главното е това, че слънцето осветлява източните страни по-напред, отколкото тези на запад и поради това денят в Китай, Персия и в земите отвъд винаги изпреварва... Това, че видът на земята е кълбовиден, се вижда и от следното. Когато плаваме през морската шир, пред нас се показват най-напред краищата на планините, а когато се приближим, виждат се и най-ниските части на сушата...“²² В случая са важни както самият възглед

¹⁹ Това четириевангелие с рисунката на митрополит Яков, която е останала недостатъчно оценена като показател за нови идейни течения и променено отношение към човека, се намира в Британския музей в Лондон, № 39626. Пръв за този паметник съобщил П. А. Сырку. Стари српски рукописи са сликани. — Летопис Матице Српске, 1898, кн. 196 и 197. За останалата литература вж. Б. Ст. Ангелов. Цит. съч. Кн. II, С., 1967, с. 149.

²⁰ Л. А. Дмитриев. Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы (К русско-болгарским литературным связям XIV—XV вв.). — Труды Отдела древнерусской литературы, т. XIX, М.—Л., 1963, с. 223—224.

²¹ А. И. Клибанов. К проблеме античного наследия в памятниках древнерусской письменности. — Труды Отдела древнерусской литературы, т. XIII, М.—Л., 1957, с. 179.

²² Цв. Кристанов, Ив. Дуйчев. Естествознанието в средновековна България. Сборник от исторически извори. С., 1954, с. 341; срв. Ив. Дуйчев. Цит. ст.

за формата на планетата, така и емпиричните и рационалистически доказателства за това.

Наред със засилените интереси към географията, историята, езика и пр. особено важно е, че Константин Костенечки е засвидетелствувал положително отношение и към античната философска мисъл, която му е послужила като основа за важни положения на християнската догматика. Като говори за успехите и разпространението на християнството, Костенечки прави твърде показателна уговорка, че неговите сподвижници „не са просияли и в човешки дела, та да надминават древните елини — в мъжество, в питания и отговори и в останалото, с което онези преди се прославиха и пророчествуваха преди пророците“²³. Не е ли това мисъл, под която охотно би се подписал всеки западноевропейски хуманист. За да изпъкне още повече нейното значение, нека си припомним с какво високомерие и насмешка говореше за античните мислители Йоан Екзарх в „Шестоднев“. В случая за нас е важно друго — че в съзнанието на Константин Костенечки исихасткият мистицизъм не изключва рационализма и уважението към античната философска мисъл, което наблюдавахме при неговите предходници от класическия период на исихазма. За нас това говори, че както исихазмът, така и рационализмът и уважението към езическата старина са различни страни и форми на общо предренесансово движение, обхванало балканските страни и Русия през XIV и XV в.

ПРИЧИНИ ЗА ПОЯВАТА И ПРЕКЪСВАНЕТО НА БАЛКАНСКИЯ ПРЕДРЕНЕСАНС

Съществува мнение, че и да има предренесансови явления на Балканите, те не са непременно нещо коренно, самобитно, „вътрешно“, а могат да бъдат плод на външно влияние, дошло от Западна Европа, която в това време е на по-висок етап на историческо развитие. В една или друга форма подобни мисли бяха подхвърлени и на този симпозиум. Като носители на такова влияние някои са склонни да видят кръстоносците, а други го свързват с дейността на калабрийския монах Варлаам и пр.

Такова допускане не е трудно да се обясни. Фактът, че на Запад Ренесансът се развива и израства до голяма висота, а започналото на Балканите движение не само не достига такова състояние, но дори по-късно и изчезва, лесно може да породим мисълта, че движението на Балканите или просто не е съществувало изобщо, или пък не е било плод на органично, самостоятелно, вътрешно развитие, а се дължи на въздействие отвън и поради това е изчезнало заедно с отпадането на това въздействие.

От изнесеното за материалната основа на предренесанса на Балканите видяхме, че той има собствена материална почва, условия за самостоятелна проява, за развитие въз основа на вътрешни сили. Колкото се отнася до възможното влияние на рационалиста Варлаам, той едва ли е могъл да донесе много нещо от Западна Европа, а по-скоро е занесъл

²³ П. Динев, К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1969. с. 448.

там от Югоизточна. Грък от Калабрия, той поставя основите на изучаването на гръцки език в Италия като мост към античното елиноско наследство. Освен това е приятел и учител на родоначалниците на хуманизма в Италия Петрарка и Бокачо. Сам грък в своя рационализъм Вардаам израства върху рационалистичните традиции на Михаил Псел и Йоан Итал.

В това отношение бихме могли да приведем по-съществена и определяща причинна зависимост. Византия, пряка наследница на античното наследство, съвсем не се нуждае от въздействие на античността чрез Запад. Напротив, както се знае, това наследство преминава на Запад чрез арабите и Испания. Към това можем да прибавим и друго, което също така говори за движение от Изток на Запад, а не обратно. Павликианството от Армения, богомилството от България, мистицизмът от Египет, Палестина, Византия и др. се пренасят в Западна Европа, във формата на ереси подкопават феодалната идеология и при съответна назрялост на вътрешни условия за това подготвят Ренесанса и Реформацията, влизайки в мисловния арсенал на новото време.

Обстоятелството, че в Източна Европа не се стига до такова развитие, говори не за това, че такива явления не е имало, нито пък че са били плод на краткотрайно и преходно влияние, което е било спряно. Обикновено се мисли, че в случая оказва решително въздействие завоеването на Югоизточна Европа от турците. Това едва ли може да се отрича като фактор. Решителното обаче трябва да се види в по-съществени причини — не от външно, а от вътрешно естество. Те се крият в преместването на световната търговия от Средиземно море в Атлантическия океан, настъпило след откриването на Америка. На това се дължи високото ренесансово развитие на Испания, Франция, Германия, издигнало на своята вълна писатели и мислители като Сервантес, Рабле, Еразъм Ротердамски и др.

* * *

Можем да направим някои най-общи изводи, следващи от изнесената постановка на проблемата за мястото на Търновската школа на Евтимий в светлината на предренесансовото движение.

Като мислител-неоплатоник, писател и реформатор на езика Евтимий Търновски продължава в това отношение процеси, започнали преди него във Византия, България, Сърбия и Румъния. Развивайки и издигайки ги на нов етап, той оставя трайни и плодотворни традиции, творчески продължени от неговите ученици и последователи, чрез дейността на които те стават градивен елемент в следващите фази от културното развитие на тези народи.

Ако погледнем на Евтимий като на писател, автор на познатите жития и похвали на Иван Рилски, Петка Търновска, Иларион Мъгленски и др., можем да кажем, че основният му герой е неоплатоникът, исихастът, носителят на показателно за ренесансовата епоха от ранния период обновление на религиозното съзнание, търсещо други, преки пътища за общение с божеството.

Направената постановка ще ни даде възможност по-съществено да осмислим характерното за Евтимиевите герои и откъм друга страна.

У него може да се види непознато преди в българската литература обръщане към вътрешния свят на човека, към душевния му мир, към чувствата му. Може също така да се види внимание към народностната принадлежност на изобразяваните герои. Основният герой на Евтимий е излязъл от пустинножителната и килийната фаза на типичното за исихазма подвижническо битие — у него съзерцателната стихия е съчетана или по-скоро изместена от действена, активна. Евтимиевият герой участва в непосредствения живот, включил се е в съдбата на своя народ и държава, излязъл е на голямата арена на историята. А какво е това, ако не едно преместване на интереса от „небето“ към „земята“, съчетание на верски универсализъм с народностна отличителност. От такава настроеност на съзнанието не е освободен дори най-пустинножителният негов герой Иван Рилски, който връща на царя подарените му пари, за да може царят по-успешно да се грижи за държавата си. А и сам Евтимий като патриарх е между защитниците на Търново в трагичните дни на османското нашествие. Вниманието към вътрешния човек, към външния свят, към народностната принадлежност, към историята и пр. естествено свързва Евтимиевите герои с предренесансовите тежнени на епохата.

Това се отразява и върху стила на неговите произведения, който стои под знака на характерния за Ренесанса интерес към красотата, словесното изящество, красноречието, поетичната изразителност и изобразителност. Написани „по лепоте“, в познатия стил на „плетение словес“, житията и похвалните слова на Евтимий могат да се поставят в съответствие с познатия у хуманистите вкус към красивата форма на античните автори. В този план трябва да се оцени и езиковата реформа на Евтимий, отношението му към разговорния език по онова време с изявените в него тенденции към анализъм и пр. Като взема за книжовна норма Кирило-Методиевата фаза от развитието на българския език, той иска с това да даде ключ към началата на българската култура, да свърже настоящето с миналото, да утвърди по-добре народностната цялост. И в този случай не можем да не видим известна аналогия с отношението на хуманистите на Запад от това време, а и много по-късно както към говоримия национален език, така и към средновековния латински език и ориентацията им през XIV, XV, чак до средата на XVI в. към латинския език от времето на Цицерон и Вергилий.

Без да забравяме мащаби и пропорции, можем да кажем, че Евтимий Търновски, създал литературна школа, Търновската, с характерна за нея идейна платформа, герои, език, поезика и пр., е един от онези титани на мисълта и делото, които епохата в югоизточните предели на Европа е търсила и е създала.